

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1961

*Tradition och nutid. Grenljusstöpnig i Bollnässtugan julen 1960.
Elin Karlsson, som i snart trettio år stöpt ljus på Skansen,
lär ut konsten till Stockholms Lucia, Ingrid Engström.
Foto Stockholms-Tidningen, Sven Braf.*

Redaktion:

GÖSTA BERG · SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

*Omslagsbilden återger ett utsnitt ur en oljemålning
från 1600-talets slut av Bernardus van Schendel
visande stjärngossar på besök i ett borgerligt holländskt hem.
Se Albert Eskeröds uppsats Stjärngossar i denna årsbok.*

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1961

"OPPOSITION C'EST CONSPIRATION"

Kring en kunglig snusdosa

av Carl-Fredrik Palmstierna

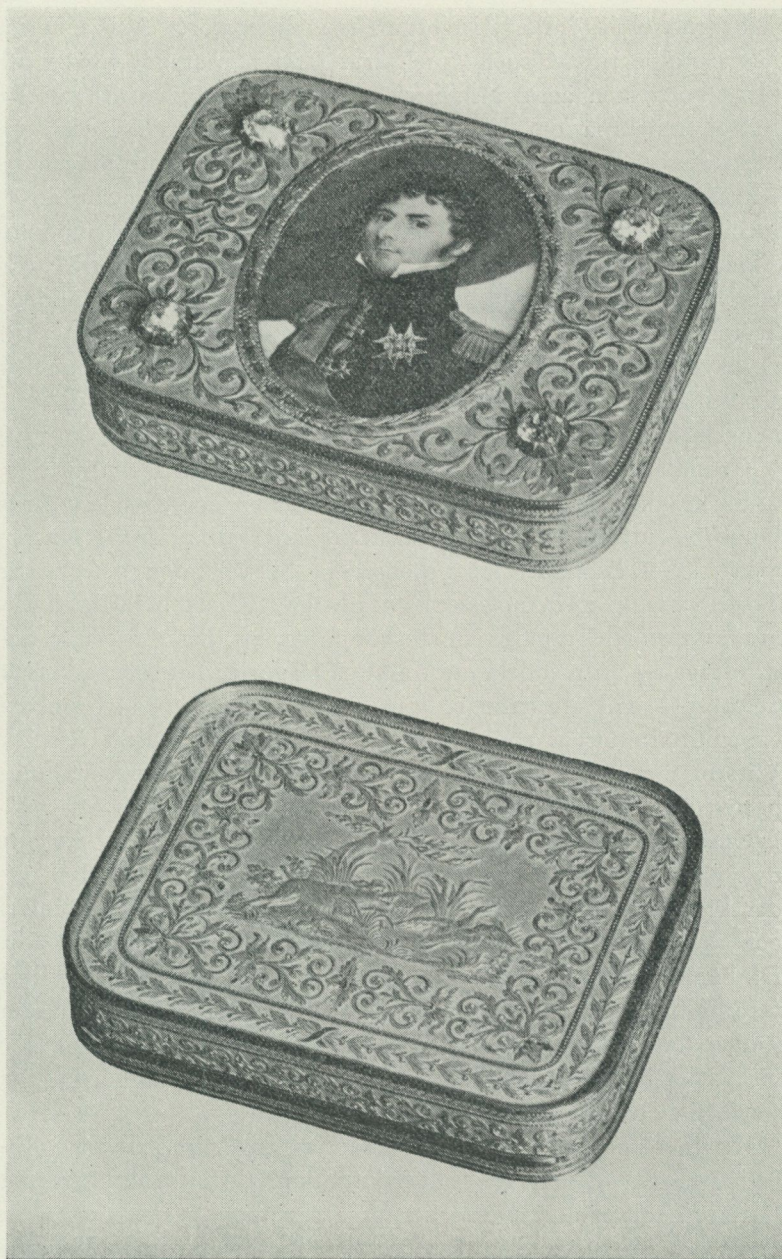
Våren 1960 mottog Nordiska museet i gåva en snusdosa av guld, som Vännerna förvärvat från herr Bo Pålsson i Åhus. Denne hade 1959 ärvt dosan efter sin moster, som varit gift med ingenjör John Grahn, styvson till revisorn Carl Fredrik Järta. Ingenjör Grahn hade sex år tidigare köpt dosan på stadsauktion efter Järtas och dennes makas död. Carl Fredrik Järtas far var kaptenen Hans Gustaf Järta, vilken var ende arvinge till farbrodern, hovrättsrådet Fredrik Järta, född 1808 som den äldste i den ryktbare Hans Järtas andra gifte.

Snusdosan är otvivelaktigt en skänk av Carl Johan till Hans Järta. Den är 9,2 cm lång, 7,1 cm bred och 1,8 cm hög samt har på framsidan stilerade akantusornament i upphöjd relief mot mattpunsad botten. Främst fäster man sig vid en infattad miniatyr föreställande Carl Johan, utförd på elfenben av Carl Gustaf Gillberg efter Gérards kända porträtt från 1810. Bröstdilden omges av fyra stora, briljantslipade brasilianska diamanter. På undersidan ses bland akantus- och lagerbladsornament en jaktscen i upphöjd relief på mattpunsad botten. Dosan är sannolikt gjord under tiden 1810—1820. Stämplarna äro otydbara, möjligen tyska eller österrikiska. Snusdosan förete likheter med den rikt sirade gulddosa som Carl Johan skänkte greve Herman Wedel Jarlsberg, när denne 1814 i spetsen för en deputation mötte vid gränsen, då kronprinsen kom för att i Kristiania mottaga stortingets trohetsed till Carl XIII.

Det kan på goda grunder förmodas att den praktpjäs, som Järta mottog av Carl Johan, förlänats vid något solennt tillfälle under kronprinstiden, ty näppeligen skulle Carl Johan som *konung* ha skänkt den granntyckte Järta en dosa med en bild av sig såsom *kronprins*.

"Det som mest fägnar mig", hade Hans Järta — han var då statssekreterare för finansärendena — skrivit vid underrättelsen om tronföljarvalet i Örebro, "är övertygelsen att under [Bernadotte], mer än under någon annan, herrar löjtnanter komma att förbli löjtnanter". Givetvis syftade Järta med dessa ord på den bekante kungamakaren löjtnant Mörner. Till löjtnanterna kunde han emellertid även ha fogat statsråden och statssekreterarna. Onekligen hörde Hans Järta till de "besvärliga". Han ägde i rikt mått de egenskaper han tecknat i sitt memorial till 1809 års regeringsform: "det urgamla, aldrig utplånade och outplånliga svenska individuella lynnet av manlig stolthet utan övermod, av frihetskänsla utan yra, av sanningsnit utan svärmeri, av redbar verksamhet utan skryt och iver". "Högvälboren jakobin och ofrälse ultras" var Järta en motsatsernas man, som än arbetade natt och dag, än förföll till overksamhet, seende allt i nattsvart mörker och hotande att avgå som protest mot "dvärgarnas dumdristiga anfall". Hans vän och kollega statsrådet Adolf Göran Mörner ville karakterisera honom som "i allmänhet mera skicklig som oppositionskarl än som conciliateur".

Givetvis måste det slå gnistor vid beröringen mellan två så dynamiska personligheter som Carl Johan och Hans Järta. Den första konfrontationen utföll lyckligt. Det var när kort efter Carl Johans ankomst till Sverige statsrådet ansåg sig böra falla undan för Napoleons ultimatum och förklara England krig. Med klädsam blygsamhet undanbad sig den nye tronföljaren att delta i det avgörande sammanträdet, föregivande att hans ringa kännedom om landets resurser ej tilläte honom att yttra sig. Modestin var fintlig, men å andra sidan var det knappast ovälkommet för Carl Johan att beslutet ej var enhälligt. Ensam av alla röstade Järta *mot* krigsförklaringen. Initierad i det svenska näringslivet sedan den tid han, alltefter världspolitikens skiften, sålde järn och koppar för Falu bergslags räkning, ägde Järta skarp blick för ekonomiska realiteter. Tack vare honom kom också krigsförklaringen att stanna på papperet; han träffade i hemlighet överenskommelse med amiral de Saumarez, och under skydd av Englands eskadrar kunde import- och nederlagshandeln obehindrad fortgå till ömsesidig båtnad (jfr denna årsbok s. 101 ff.).

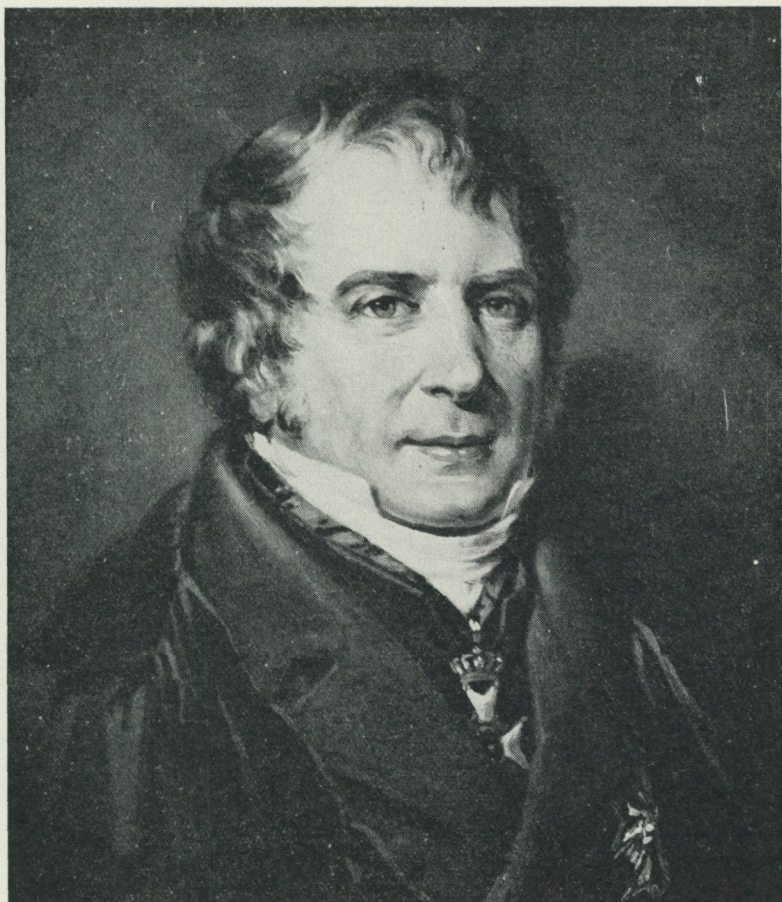

"Visst tror jag", skrev i februari 1811 litteratören Axel Gabriel Silfverstolpe till Mörner, "att Järta jämt har en fot färdig att kliva bort, men ännu åtminstone står han kvar, vartill kanske förhoppningarna om kronprinsen mycket bidraga". Redan en månad efter detta yttrande kom den första sammanstötningen — den gällde ingenting mindre än tillämpandet av den nya regeringsformens bestämmelser om regentskap vid konungens sjukdom. "Svag i alla hänseenden fastän tidtals mera eller mindre" var Carl XIII nu så skröplig, att ett regentskap befanns nödvändigt. Styrelsen borde i sådant fall utövas av statsrådet. Med hänsyn till de brydsamma yttre omständigheterna valde man emellertid att förordna den dådkraftige kronprinsen till regent med full konungslig myndighet.

Grundlagsfadern kunde naturligt nog ej förlika sig med en dylik kränkning av hans egen skapelse. "I en paroxysm av elakt lynne" — uttrycket är justitiekanslern Hans Gabriel Trolle-Wachtmeisters — lämnade Järta konseljen. Silfverstolpe betecknade Järtas avgång nära nog som en riksskada, men berättar även, att kronprinsen framfört sin förhoppning, att Järta ej skulle undandra sig att meddela råd i viktiga frågor och att denne "lovat detta". — Till efterträdare som chef för handels- och finans-expeditionen utsågs epokens främste ämbetsman Gustaf Fredrik Wirsén, medan Järta 1812 drog sig tillbaka till landshövding-posten i Stora Kopparbergs län.

Under de närmaste åren, medan Järta var upptagen av sitt nya värv, förvärrades alltmer den finansiella krisen. Redan under kriget 1808 hade igångsatts stora emissioner av banksedlar, och på tre år hade sedelstocken stigit till närmare 24 millioner rdr. Då bankens metalliska kassa endast var 5 millioner, rådde alltså ytterlig diskrepans mellan denna och sedelstocken. Penningvärdet föll, sedlarna strömmade tillbaka till banken, och denna började inskränka inväxlingen. Med tiden ledde detta till en fortgående stegring av växelkursen på utlandet.

Krisen föranledde 1815 inkallandet av en urtima riksdag. Regeringen, som allttjämt stod under intryck av Carl Johans segerrika fälttåg, hade ej ansett erforderligt att vidtaga förberedelser, så mycket mindre som den var tveksam beträffande lämpligheten

Landsbövding Hans Järta (1774—1847). Oljemålning av J. G. Sandberg 1837. Foto Svenska Porträttarkivet.

av ingrepp. I en ström av memorial togo emellertid stånden upp de brännande frågorna. Omsider fick ett särskilt utskott i uppdrag att föreslå åtgärder för "den allmänna förlägenhetens" avhjäl-pande. Ur striden om dennas orsaker framväxte på kort tid en opposition, som krävde kraftåtgärder för att höja den inhemska produktionen och motverka import från utlandet. En samlande

gestalt blev "riksprosten" von Schwerin, som pläderade för "en ärlig opposition" — ett nödvändigt element i ett framåtskridande samhälle.

För Järta, som kände sig personligen ansvarig för den ekonomiska politiken, tedde sig oppositionen småaktig, inkonstitutionell, ja osvensk. Han förklarade för vem som ville höra på, att ständerna hänfallit till "ren jakobinism", att de syftade till terrorism, men att *han* i så fall skulle "bliva den värste Robespierre och komma till Stockholm med 80 000 dalkarlar, appuyerade med ryggen på Norge, att regeringen borde låta några huvuden springa för att bringa dem till sansning".

Lika litet som Järta såg Carl Johan riksdagsoppositionen med blida ögon. "Kronprinsen är ond på riksdagen för att det icke går där just som han vill", summerade Trolle-Wachtmeister. "Opposition, c'est conspiracy" löd det omdöme som senare blivit bevingat. Och efter ständermötets slut (i september 1815) anmodade kronprinsen Järta att återtaga statssekreterarposten. Denne samtyckte men endast till att bli förordnad, ty han var ej benägen att lämna det angenäma landshövdingssätet för en befattning "som alltid varit svår och obehaglig". Med Wirsén ville han dock samarbeta och ansåg själv som sin främsta uppgift att "mocka undan de orena och illa digererade lemningarna efter rikets sist församlade höglövlige tjuvar och kalvar".

Krisen, en utlöpare av efterkrigsdepressionen ute i Europa, nådde nu även handelshusen, som ett efter ett nödgades inställa sina betalningar. Två av de tre statsunderstödda privatbankerna (diskonterna) sågo sig hotade genom rusning av sedelinnehavare, som presenterade sedlarna till inlösen. Carl Johan ansåg väl, att institutioner, som voro utsatta för så täta skakningar, borde lämnas åt sig själva och regeringen ej "blanda sig i transaktioner mellan enskilda". Järta lyckades dock få honom att ingripa. För att hindra en ödeläggande krasch beslöt regeringen den 18 november 1815 att på vissa villkor utlåna en million rdr av statsmedel till de nödlidande kreditinstituten.

Det med en sådan framgång återupptagna samarbetet skulle emellertid inom kort leda in i en återvändsgränd. Konfliktämnet blev Carl Johans försök att styra växelkursen. Det har sagts, att

denne under hela sin långa bana led av en "formlig finansmani". Måhända funnes i riket, yttrade kronprinsen, tre hundra personer, som vore bättre militärer än han. Vad finansväsendet angick, stod han dock ej tillbaka för någon; det hade sedan länge varit föremål för hans särskilda studium. Bankosedlar betraktade han som skuldförbindelser av riksbanken, vilka rätteligen borde äga sitt fulla värde, eftersom banken ju var solvent. Problemet att återföra sedlarna till deras rätta värde vore politiskt; det var regeringens skyldighet att med alla medel söka bota det onda, särskilt som värdeminskningen reducerade såväl statstjänstemännens löner som statens inkomster. Prisstegringen berodde, enligt Carl Johan, på de utländska växelkursernas höjning; valutaförsämringen tillskrevs delvis manipulationer av vinningslystna spekulatörer. Finge dessa "agioturer" obehindrat fortsätta sitt spel, skulle den svenska penningenheten förlora sitt värde, rättsordning och samhällsband upplösas och monarkien störtas. Liksom andra samtida härskare såg Carl Johan ett motmedel i försäljning av utländsk valuta till underpris.

I juli 1815 ställdes Guadeloupe-millionerna till kronprinsens förfogande, och nu inledde han i stor skala en försäljning av växlar till lägre kurs. Men redan efter några månader var man uppe i en summa av 110 000 pund. Inför denna hastiga utveckling blev Carl Johan betänksam. Den 7 december gav han order om försäljningens avbrytande för att istället ta sin tillflykt till påtryckningsmetoder. Börsen gav skenbart vika: officiellt noterades den av kronprinsen önskade kursen, men de verkliga avsluten gjordes till högre, varierande belopp.

Vad Hans Järta beträffade, var han i fråga om växelkursen oense med kronprinsen på nästan varje punkt. Han betraktade åtgärderna som konstlade och gagnlösa. Han ville ej heller gå med på att kronprinsen ägde rätt att utan vidare igångsätta eller avbryta växeloperationer, avsedda att påverka landets ekonomiska ställning. Tidpunkten för operationernas avbrytande var dessutom oläglig. En diskussion om "kursväsendet" hade bort äga rum i statsrådet. "Men nu finnes", klagade Järta för sin vän Wirsén, "ingen sak som ej avgöres i kammaren" (dvs. kronprinsens sängkammare). "Nu ena stunden är det statssekreterarens fel om

något föremål för hans befattning är i oordning, och andra stunden är han blott en maskin som endast skall tröska ur de få kornen i kollegiihalmen.”

Sådan var bakgrunden till den definitiva brytningen. ”Det dagliga och stundliga kältet kan jag omöjliggen underhålla” hade Järta skrivit den 7 december 1815. ”Således undviker jag, lika mycket som de undvikas, dessa enskilda konferenser vilka leda till ingenting. Men någon dag i statsrådet blir jag uppbragt att prononcera mig, och jag önskar att då kunna hejda mig nog för att säga endast lagomt.”

Den ominösa dagen kom den 1 februari 1816. Under en extra konselj höll Carl Johan denna dag ett anförande, som, för att än en gång citera Trolle-Wachtmeister, var fullt av de ”uttryck av kraft och värma som äro *honom* egna och med den ordrikedom som också tillhör *honom* i högre grad än någon annan”. Kronprinsen klagade över att han lämnades utan stöd; han vore oskyldig till fäderneslandets våda och önskade, att denna förklaring togs till protokollet för att rädda hans ”heder”. — ”Blek som ett lik och stapplande på målet” reste sig då Järta för att replikera, att även han hade en heder att försvara, som han ej räknade för ”en obetydlig sak”. Han kritiserade skarpt försöken att styra växelkursen och betecknade dem som lekverk, skadliga för regeringens anseende. Det enda effektiva sättet att förbättra valutan vore att skapa bättre jämvikt mellan produktion och konsumtion.

Carl Johan hörde ogärna motsägelser i sittande konselj, men när den oböjlige Wirsén ryckte till sin kollegas undsättning, föll han undan. Efter timslånga diskussioner, varunder de övriga ledamöterna av statsrådet slöto upp på Järtas sida, beslöts, att regeringen skulle upphöra med påtryckningarna och växelkursen i Stockholm få reglera sig själv. Följden blev omedelbart att kursen steg.

”Storm den ena dagen och skakning den andra, som är värre än stormen; dödsjö utan kraft att föra fram eller tillbaka” — så karakteriserade Wirsén kronprinsens själstillstånd och dess inverkan på styrelsen. Motsättningen till de främsta finansiella rådgivarna var alltför skarp för att ej få följder. I mars 1816 fick Carl Johan äntligen Wirsén förflyttad till chefskapet för

statskontoret, visserligen blott ad interim. Ätgärden tolkades som ett närmande till det av riksdagen förordade ekonomiska programmet. Så betraktades den av Järta själv, vilken accepterat sin post endast under förutsättning att han skulle samarbeta med Wirsén. Efter dennes avlägsnande nedlade Järta sitt förordnande och återvände till Falun.

Hans Järtas avgång försvagade väsentligen regeringens auktoritet. Det var smidiga verktyg, icke kontrollanter Carl Johan ville ha. Genom sin självständighet hade Järta i hans ögon ej visat sig lämplig. Nu fanns ingen kvar som kunde lägga hinder i vägen för kronprinsens maktutövning. Det kan gissas, att det var efter Järtas dramatiska sorti ur statsrådet 1816 som Carl Johan fann lämpligt att soulagera honom genom att personligen förära den praktfulla gulddosa, varom här inledningsvis varit tal.

ETT PAR GUSTAVIANSKA GULDBRACELETTER

av Elisabet Stavenow

Sedan 1745 innehade Caspar Christian Liendenberg hallrättens privilegium att tillverka vissa metallarbeten, och 1754 hade han inte mindre än sex gesäller i sin verkstad vid Drottninggatan i Stockholm. Året därpå erhöll han kommerskollegiets tillstånd att under kontrollstämpel tillverka pukor och trumpeter av silver. Av hans tillverkning finns pukor som gjorts för hovet bevarade i Kungl. Livrustkammaren. Sitt tillstånd överträdde han emellertid med att också tillverka silverskedar. Från 1766 till sin död 1768 tillverkade han föremål i argent haché, dvs. av koppar som belägges med silver. Efter hans död övertogs verkstaden av hans